

ساختار زبانی - فرهنگی گفتار پژوهش‌خواهی در شاهنامه فردوسی

(براساس مطالعه پنج تن)

اشرف سراج^۱

چکیده

زبان و فرهنگ رابطه درهم‌تنیده‌ای با هم دارند و زبان ابزار مهمی برای انتقال فرهنگ است. فرهنگ مؤلفه‌های مختلفی دارد که برخی از مهم‌ترین آنها در شیوه ارتباط با انسان‌های دیگر بروز می‌یابد. گاهی افراد در تعامل با دیگران دچار تعارضاتی می‌شوند که برای ادامه ارتباط، نیاز به رفع آن به صورت پژوهش‌خواهی است. در پژوهش‌خواهی، فرد با آگاهی از دانش فرهنگی جامعه خود، سخنی بر زبان می‌آورد که بتواند نظر موافق مخاطب خود را جلب کند. بنابراین با مطالعه گفتارهای مربوط به پژوهش‌خواهی می‌توان لایه‌های فرهنگی نهفته در زبان را شناسایی کرد. یکی از متون مهم زبان فارسی که حاوی اطلاعات فرهنگی و اجتماعی بسیاری است، شاهنامه فردوسی است که در آن مسائل فرهنگی از طریق گفتار شخصیت‌ها و ضمن روایت‌ها بازگو شده است. مسئله اصلی پژوهش پیش‌رو این است که فردوسی با در نظر داشتن اقتضای حال و بافت موقعیتی، از چه راهبردی برای بیان گفتار پژوهش‌خواهی شخصیت‌های خود استفاده کرده است. از سوی دیگر، نوع چینش متنی گفتار پژوهش‌خواهی چه اطلاعات فرهنگی و اجتماعی را بازگو می‌کند. به این منظور، پنج گفتار با محتوای پژوهش‌خواهی در شاهنامه به صورت هدفمند انتخاب و ساختار متنی آن با استفاده از روش رقیه حسن در بررسی ساختار متن (۵۸۹۱ و ۹۸۹۱) و نیز ساسانی و یزدانی (۲۹۳۱) در تقسیم‌بندی گام‌ها و به شیوه کیفی تحلیل شد. براساس نتایج حاصل از پژوهش، گفتار پژوهش‌خواهی در شاهنامه ساختار ویژه‌ای دارد که با توجه به موقعیت و جایگاه افراد و نیز اهمیت موضوع تغییراتی هم در آن مشاهده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ایران‌شناسی، هویت فرهنگی، پژوهش‌خواهی، شاهنامه فردوسی، چینش متن، بافت موقعیت.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران.

ashrafseraj@yahoo.com

مقدمه

فرهنگ و هویت فرهنگی مهم‌ترین عامل وحدت قلبی یک ملت است و زبان ابزار کارامدی است که می‌تواند هویت فرهنگی را به‌خوبی نمایان کند. متن‌ها حاوی باورها و ارزش‌هایی هستند که از یک‌سو حاصل تفکر و تجربه انسان‌ها و ازسوی دیگر، سازنده هویت و اندیشه برای آیندگان هستند. زبان که نهادی اجتماعی است، مهم‌ترین ابزار انسان‌ها برای برقراری ارتباط و آگاهی از مقاصد یکدیگر است. ارتباط زبان با موقعیت‌های اجتماعی به قدری عمیق است که اغلب جمله‌ها را بدون موقعیت و بافتی که در آن به کار می‌رود، به‌سختی می‌توان تفسیر کرد. انسان‌ها برحسب تجربه اجتماعی خود اختلاف موقعیت‌ها را درک می‌کنند و رفتار زبانی مناسب آن را نشان می‌دهند. لازمه بررسی زبان، در نظر داشتن بافت تعامل و تأثیر آن بر تولید و درک زبان است. بافت موقعیت تأثیر زیادی روی انتخاب‌های افراد در سطوح مختلف آوایی، واژگانی، نحوی و ساختاری متن دارد، طوری که نوع انتخاب‌های زبانی و نیز چینش و آرایش بخش‌های مختلف یک متن و نوع توالی آنها می‌تواند روابط معنایی ویژه‌ای بیافریند که بر دریافت و درک مخاطب از متن تأثیر بگذارد. بافت موقعیت شامل دانش فرهنگی و اجتماعی جوامع هستند و ادبیات که ابزار اصلی آن زبان است، بستری مناسب برای انتقال میراث فرهنگی به نسل‌های دیگر است. شاهنامه فردوسی یکی از ارزشمندترین آثار ادبی زبان فارسی است که حاوی ارزش‌ها و هنجارهای متعدد فرهنگی و اجتماعی ایران است. «این اثر ادبی که به شیوه روایت و داستان اساطیر و تاریخ ایران را بازگو کرده است، حاوی گفتارهای متعددی است که از زبان شخصیت‌های داستان‌ها بیان شده است. این گفتارها شامل گفت‌وگوها، پرسش و پاسخ‌ها، باخوداندیشی‌های قهرمانان، نیایش‌ها و... می‌شود. فردوسی به گفتارها توجهی ویژه دارد و از این شگرد زبانی برای گسترش داستان‌ها بهره می‌گیرد. همچنین او در ضمن آن، تمایلات خودآگاه و ناخودآگاه شخصیت‌ها را معرفی می‌کند» (سرامی، ۱۳۷۳: ۱۷۸). آنچه در گفتارها اهمیت زیادی دارد، چگونگی بیان آنها باتوجه‌به بافت موقعیت است. با بررسی زبانی و ساختاری این گفتارها باتوجه‌به بافت موقعیت می‌توان راهبردهای فردوسی را در بازنمایی اوضاع اجتماعی و فرهنگی در سطح زبان شناسایی کرد. پژوهش‌خواهی یکی از انواع گفتارهایی است که در بین شخصیت‌های داستان‌های شاهنامه بیان می‌شود.

پوزش خواهی کنشی است ازسوی گوینده برای جبران آسیبی که به مخاطب وارد کرده یا او را رنجانده است طوری که گوینده به نحوی خود را مسئول آن آسیب می‌داند و برای ترمیم آن دست به اقدام می‌زند. باتوجه به اینکه پوزش خواهی سبب تسهیل تعاملات زبانی می‌شود، چگونگی انجام و بیان آن نیازمند آشنایی گوینده با مناسبات فرهنگی رایج است که خود را در سطوح مختلف زبانی نشان می‌دهد. در پوزش خواهی توجه به جایگاه اجتماعی افراد اهمیت زیادی دارد و این کنش ابزاری برای حفظ وجهه در بافت تعاملی است و عوامل بینافردی، دیدگاه گوینده، مخاطب، و بافت موقعیت نقش مهمی در انتخاب ابزار و شیوه بیان آن دارد. همچنین رسمی یا عمومی بودن پوزش خواهی پیچیدگی‌های ویژه‌ای دارد و گوینده از امکانات مختلف زبانی برای رسیدن به هدف خود بهره می‌برد (رضایی، ۱۳۹۹: ۷۵).

پوزش خواهی امری فرهنگ‌مبناست، بنابراین مطالعه متون کهن از این لحاظ می‌تواند ما را در شناسایی فرهنگ دوره‌های تاریخی مختلف یاری کند. به این منظور، در این پژوهش ساختار و چینش متنی پنج گفتار پژوهش خواهی در داستان‌های شاهنامه به روش کیفی بررسی می‌شود تا مشخص گردد که فردوسی باتوجه به مسائل فرهنگی و اجتماعی هزار سال پیش یا منابع اسطوره‌ای و یا تاریخی که از آنها بهره برده، چگونه از زبان شخصیت‌های داستان‌ها کنش پوزش خواهی را بیان کرده است و چگونه دانش فرهنگی در گفتار آنها بازنمایی شده است. گفتنی است هر یک از این گفتارهای پژوهش خواهی که هدفمند و باتوجه به اهمیت آنها در پیشبرد داستان‌های شاهنامه انتخاب شده‌اند، در بافت کلامی متفاوت بررسی شده‌اند تا بتوان مؤلفه‌ها و اشتراکات احتمالی را هم در این نوع گفتار شناسایی کرد. در این گفتارها طرفین پوزش خواهی مرد هستند و جایگاه اجتماعی و نوع خطای آنها مد نظر قرار گرفته است. روش به کاررفته در این پژوهش تلفیقی از رویکرد رقیه حسن در بررسی ساختار متن (۱۹۸۵ و ۱۹۸۹) و نیز روش ساسانی و یزدانی (۱۳۹۲) در تقسیم‌بندی گام‌هاست. به این صورت که ابتدا بافت کلامی هر گفتار و جایگاه دوطرف و نیز شیوه بیان پوزش خواهی درج شده، سپس متن هر گفتار که از زبان یکی از شخصیت‌ها بیان شده است، به بخش‌های مختلفی تقسیم شده که هر بخش یک گام نامیده شده است. برخی از گام‌ها دارای زیرمجموعه‌هایی هستند که با عنوان گامک مجزا شدند. علت نامگذاری این بخش‌ها به گام‌ها این بوده است که ترتیب گفتن مطالب

اهمیت بسیاری در این نوع گفتار دارد و می‌تواند راهبرد گوینده را نشان دهد. هرچند روش بررسی این گفتارها کیفی است، میزان هر گام به نسبت کل متن به صورت درصد هم نشان داده شده است تا کمک بهتری در تحلیل گفتارها باشد. در نهایت چینه متن و ساختار این پنج گفتار کنار هم قرار داده شدند تا شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها مشخص شود. شباهت‌ها ساختار اصلی گفتار پوزش‌خواهی را نشان می‌دهد و تفاوت‌ها می‌تواند مسائل فرهنگی نهفته در هر گفتار را بهتر نشان دهد.

پیشینه پژوهش

هرچند تاکنون درباره کنش گفتاری پوزش‌خواهی در شاهنامه فردوسی پژوهش مستقلی انجام نشده، در دیگر متون پژوهش‌هایی انجام شده است که به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. صادقی (۱۳۸۷) کنش گفتاری پوزش‌خواهی را در زبان آموزان فارسی و کردی مطالعه کرده و با زبان انگلیسی تطبیق داده است. زندی و امانی (۱۳۹۵) راهبردهای کنش گفتاری پوزش‌خواهی را در گویش بختیاری و رابطه آن را با متغیر اجتماعی جنسیت بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که گویشوران به کاربرد مقوله‌های ترکیبی پوزش‌خواهی تمایل بیشتری دارند و جنسیت بر انتخاب مقوله‌ها و راهبردهای پوزش‌خواهی موثر است. رضایی (۱۳۹۹) در مقاله «عذرخواهی یا عدم عذرخواهی: رویکردی بینا حوزه‌ای به تحلیل کلام عذرخواهی‌های رسمی در رسانه‌های ایران» به تحلیل پوزش‌خواهی‌های رسمی در رسانه‌های ایران پرداخته و به این نتیجه رسیده است که بازنمودهای عذرخواهی را می‌توان به صورت پیوستاری در نظر گرفت که در یک انتهای آن پوزش‌خواهی سرنمونی و در انتهای دیگر آن عدم پوزش‌خواهی قرار دارد. شریعتی و چمنی (۲۰۱۰) راهبردهای پوزش‌خواهی را در زبان فارسی بررسی کرده و اذعان داشتند که بیان صریح و روشن از پوزش‌خواهی با درخواست برای بخشش عمومی‌ترین راهبرد پوزش‌خواهی در زبان فارسی است.

بلوم - کولکا^۱ (۱۹۸۲) راهبردهای میان‌فرهنگی دو کنش گفتاری تقاضا و پوزش‌خواهی را در هشت گروه قومی با در نظر داشتن عوامل مختلفی مثل سن، فاصله اجتماعی و جنسیت بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که با وجود تفاوت‌هایی که در

مفهوم‌سازی این کنش‌ها وجود دارد، اشتراکاتی نیز در آنها دیده می‌شود. مایر^۱ (۱۹۹۲) راهبردهای پوزش‌خواهی را در میان زبان‌آموزان اسپانیایی که زبان انگلیسی را به‌عنوان زبان خارجی یاد گرفته بودند، با بومیان آمریکایی انگلیسی‌زبان مقایسه کرده و نتیجه گرفته است که تفاوت‌های بین‌فرهنگی زیادی در شیوه بیان پوزش‌خواهی وجود دارد. افراد دیگری از جمله ال‌شتاین^۲ (۱۹۸۹) و گارسیا^۳ (۱۹۸۹) نیز در این زمینه پژوهش‌هایی انجام داده‌اند.

مطالعات صورت‌گرفته که به برخی از آنها اشاره شد، هرکدام به شیوه‌ای خاص کنش پوزش‌خواهی را در متون مختلف بررسی کرده‌اند، اما هیچ‌کدام از آنها از طریق بررسی چینش متن پوزش‌خواهی و راهبردهای کلامی گوینده در سطح ساختار متن به این موضوع نپرداخته‌اند و نیز داستان‌های شاهنامه از این لحاظ واکاوی نشده است.

۱- مبانی نظری

۱-۱ پوزش‌خواهی

پوزش‌خواهی کنشی است که در پی عملی انجام می‌شود و معمولاً همراه با احترام و ادب است و فرد پوزش‌خواه در قبال کاری که در مقابل مخاطبش انجام داده و او را ناراحت کرده است، پوزش‌خواهی می‌کند. پوزش‌خواهی کارکردی التیام‌بخش و اصلاح‌کننده دارد. در واقع پوزش‌خواهی به‌منظور تغییر عمل تهاجمی به عملی پذیرفتنی انجام می‌شود. پوزش‌خواهی با رعایت فاصله در ارتباط است. فرد با انجام پوزش‌خواهی به زشتی کار خود وارد شدن به محدوده شخصی زندگی دیگری اعتراف می‌کند و تأسف خود را در آن زمینه اعلام می‌کند. در بعضی از فرهنگ‌ها این کار پریسامدتر و در برخی دیگر کم‌پسامدتر است. کمی یا فزونی پوزش‌خواهی و نیز بار احساسی آن نشان می‌دهد که مردم یک فرهنگ خاص تا چه میزان به نحوه ارتباط با یکدیگر توجه دارند (شفقی و تمیم‌داری، ۱۳۹۳: ۲۸۸). بروان و لوینسون^۴ (۱۹۸۷: ۱۸۷) پوزش‌خواهی را ترفندی از ادب منفی دانسته‌اند که نشانگر اجتناب گوینده از نادیده گرفتن وجه منفی شنونده با هدف حفظ نیازهای شنونده است. پوزش‌خواهی ابزاری برای حفظ وجهه سلبی است. چگونگی و زمان بیان پوزش‌خواهی

1. Meier
2. Olshtain
3. García
4. Brown and Levinson

بخش مهمی از ادب گفتاری را شامل می‌شود. از دیدگاه لیچ (۱۹۸۳: ۷۵) پوزش خواهی تلاشی برای رفع عدم توازنی است که بین شنونده و گوینده ایجاد شده است و برای ایجاد تعادل مجدد فقط پوزش خواهی گوینده کافی نیست و شنونده هم باید بخشش کند. در پوزش خواهی، کنش گفتاری بعد از رویدادی صورت می‌گیرد که فرد اذعان دارد که خطایی انجام داده یا یک تعهد اجتماعی را نقض کرده است. گوینده از طریق پوزش خواهی تلاش می‌کند روابط اجتماعی خود را با مخاطب ترمیم کند.

پوزش خواهی ترفندی کلامی است که گوینده به کار می‌گیرد تا آسیب وارده به مخاطب یا رنجشی که به او وارد کرده و خود مسئول آن بوده را جبران کند. گوینده از طریق پوزش خواهی تلاش می‌کند روابط اجتماعی خود را با مخاطب ترمیم کند. الشتاین و کوهن (۱۹۸۳: ۱۶۰) ترفندهای زبانی زیر را برای این کنش گفتاری برشمرده‌اند: بیان صریح پوزش خواهی، ارائه توضیح یا شرح موقعیت، پذیرش مسئولیت (در پیوستاری از پذیرش مطلق مسئولیت تا انکار مسئولیت از سوی گوینده)، پیشنهاد جبران و قولی مبنی بر عدم تکرار. آنها انتخاب نوع پوزش خواهی را باتوجه به سازوکارهای بالا و ایسته به عوامل بافتی از جمله فاصله اجتماعی، شدت آسیب به مخاطب و روابط قدرت می‌دانند (به نقل از رضایی، ۱۳۹۹: ۷۸). لیکاف^۱ (۲۰۱۵: ۳۰۴) با تحلیل کلام پوزش خواهی اذعان می‌دارد که بازنمایی این کنش گفتاری نقطه تلاقی سطح‌های مختلف زبانی و فرازبانی و در نتیجه تعامل حوزه‌های مختلف زبان‌شناسی و برخی رشته‌های مرتبط است و صرف در نظر گرفتن سطوح معنی‌شناسی یا کاربردشناسی کافی نیست. از دیدگاه وی در بازنمایی پوزش خواهی گوینده باتوجه به عوامل بافتی واکنش مختلفی نسبت به خطایی که انجام داده است، در پیش می‌گیرد: مثل روان‌سازی ارتباط، بیان همدلی، توجه به هنجارهای اجتماعی، و آرام کردن فضا. همچنین باتوجه به نوع خطا و میزان خسارت وارد شده به مخاطب و الزامات بافتی و فرهنگی از صورتی ویژه برای بازنمایی پوزش خواهی استفاده می‌کند. سپس پیش‌انگاشت‌هایی را برای پوزش خواهی در نظر می‌گیرد که بودن یا نبودن هر کدام از آنها موجب می‌شود کنش پوزش خواهی متفاوت شود. بنابراین پوزش خواهی یکی از جنبه‌های دشوار تعامل است که نیازمند درک کاربردشناسی اجتماعی و آشنایی با بافت فرهنگی اجتماعی است، زیرا در صورتی که فرد بدون توجه به این

بافت‌ها اقدام به حرف یا عملی برای پژوهش خواهی کند، ممکن است سوءتفاهم به وجود آید و مشکل پیش آمده را پیچیده‌تر کند. افراد باتوجه‌به دانش فرهنگی و اجتماعی محیط پیرامونی خود باید در میان سطوح مختلف زبانی دست به انتخاب بزنند. هم در سطح واژگان، هم در سطح جمله‌ها و هم در سطح چینش متن. در سطح ساختار و چینش متن، گوینده راهبرد اصلی خود را برای پژوهش خواهی طراحی و سپس باتوجه‌به آن، بقیه اجزای متن را انتخاب و هدایت می‌کند تا بتواند بهترین انتخاب‌های زبانی را برای ترمیم ارتباطی که در اثر خطا مخدوش شده است، به کار گیرد.

۲-۱ ساختار و چینش متن

درک متن فقط حاصل معنای واژه‌ها و قواعد دستوری نیست و در کنار هم نشستن عناصر زبانی نیز نمی‌تواند به‌تنهایی موجب شکل‌گیری متن و درک از آن باشد. عوامل دیگری وجود دارد که باعث می‌شود متن به‌صورت یک کل منسجم درک شود. همان‌طور که در یک بند یا جمله، نوع چینش واژگان در درک معنا و مفهوم جمله مؤثر است، چینش و آرایش بخش‌های مختلف یک متن و نوع توالی آنها روابط معنایی ویژه‌ای می‌آفریند که می‌تواند بر دریافت و درک مخاطب از متن تأثیر بگذارد (ساسانی و یزدانی، ۱۳۹۲: ۱۴۵). برای بررسی ساختار متن نیاز به مفهوم ترکیب‌بندی بافتی با توجه به سه عنصر گستره (موضوع)، عاملان و شیوه سخن است که از عناصر بافت موقعیت‌اند، زیرا هر نوع ترکیب‌بندی متفاوت آنها، معناهای خاصی را می‌آفریند و شکلی ویژه به ساختار متن می‌دهد و امکان اظهاراتی درباره ساختار متن را فراهم می‌کند. این سه عنصر متغیرهایی هستند که با ارزش‌های ویژه‌ای بازنمایی می‌شوند و هر کدام از آنها مدخلی‌اند که برای ورود به هر موقعیت و به‌عنوان مجموعه‌ای از امکانات عمل می‌کنند (هلیدی و حسن، ۱۳۹۳: ۱۳۷). چنانچه هریک از بخش‌های گستره، عاملان و شیوه تغییر کند، ترکیب‌بندی بافتی متفاوتی ایجاد خواهد شد که در نتیجه ساختار متفاوتی را در متن ایجاد می‌کند. ترکیب‌بندی بافتی می‌تواند نشان دهد چه بخش‌هایی از متن اجباری و اصلی و چه بخش‌هایی اختیاری هستند، حتی می‌تواند نوع توالی آنها را نسبت به هم مشخص و احتمال بازگویی آنها را پیش‌بینی کند. عناصر اجباری ساختار عام متن را نشان می‌دهند و عناصر اختیاری ساختار خاص متن را. اگر بتوان متن را زبانی تعریف کرد که کاری در بافت انجام می‌دهد، می‌شود آن را نمود کلامی فعالیت اجتماعی دانست. ترکیب‌بندی بافتی از مشخصه‌های مهم این فعالیت اجتماعی است.

هریک از عناصر اجباری و اختیاری متن خود از بخش‌های مختلفی تشکیل شده‌اند. ساسانی و یزدانی (۱۳۹۲) از اصطلاح گام و گامک برای این عناصر و بخش‌های آن استفاده کرده‌اند که باتوجه‌به کنش کلامی کلان و میانی متن به‌گونه‌ای خاص در متن چیده می‌شوند. کنش کلامی کلان همان موضوع اصلی و غالب متن است و کنش کلامی میانی، که آن را گام نامیده‌اند، بخش‌هایی‌اند که در کنار هم متن را تشکیل می‌دهند و هر کدام نقش معنایی ویژه‌ای در تشکیل متن دارند. آنها همچنین بیان کرده‌اند که هر کدام از کنش‌های کلامی میانی یا گام‌ها می‌توانند سازه‌های فرعی‌تری هم داشته باشند که آن را گامک نامیده‌اند (ساسانی و یزدانی، ۱۳۹۲: ۱۴۶-۱۵۰). در رویکرد آنها بررسی گام‌ها از دیدگاه بالا به پایین انجام می‌شود که تمرکز آن بر معناست. متن زنجیره‌ای از گام‌ها تلقی می‌شود و هر گام نمایانگر یک کارکرد ارتباطی و معنایی است. گام‌ها و گامک‌ها که تعدادشان باتوجه‌به موضوع و بافت متغیر است، در همه انواع گفتارها وجود دارند و گوینده با اهدافی ویژه آنها را در پی هم می‌آورد (ساسانی و حسینی، ۱۳۹۵: ۱۱۹). دانش و تجربه مخاطب از جهان خارج باعث می‌شود تا ارتباط بین گام‌ها و بخش‌های مختلف یک متن را بیابد و مفهوم کلی آن را درک کند. رقیه حسن در تحلیل ساختار متن وجود برخی از گام‌ها (عناصر متن) را برای ژانری خاص اجباری و برخی را اختیاری عنوان کرده و دلیل آن را بافت دانسته و بیان کرده است که وجود عناصر اجباری برای ژانری خاص ضروری است اما عناصر اختیاری به دلایل متعددی حضور دارند (هلیدی و حسن، ۱۳۹۳: ۱۵۱-۱۵۶). سوئلیز^۱ (۱۹۹۳: ۶۸۹) تفاوت گام‌ها را به دلیل تغییر عناصر فرهنگی و اجتماعی می‌داند. بایبر و دیگران معتقدند گام‌هایی را که در یک ژانر بیشتر به کار می‌روند، می‌توان به‌عنوان گام اصلی و اجباری در نظر گرفت و گام‌هایی را که کمتر دیده می‌شوند، اختیاری به‌شمار آورد (بایبر و دیگران، ۲۰۰۷: ۲۴). در واقع ویژگی‌هایی که امکان قضاوت درباره کامل یا ناقص بودن یک متن را فراهم می‌کند، همان ویژگی‌هایی است که شناسایی ژانر متن را ممکن می‌کند. ژانر نمود کلامی ترکیب‌بندی بافتی است.

۲- سازه‌های زبانی و فرهنگی گفتار پوزش‌خواهی در شاهنامه فردوسی

در داستان‌های شاهنامه فردوسی گفتارهایی وجود دارد که در آن شخصیت‌های مختلف بنا

به دلایل گوناگونی از مخاطب خود پژوهش خواهی می کنند. برخی از این پژوهش خواهی ها به صورت شفاهی و برخی کتبی و با نامه است. برای شناسایی چگونگی چینش متنی این گفتارها و راهبردی که فردوسی برای بیان آنها از زبان شخصیتها با جایگاه و موقعیت های اجتماعی مختلف برگزیده، پنج گفتار «پوزش خواهی سلم و تور از فریدون به خاطر کشتن ایرج»، «پوزش خواهی پهلوانان از رستم برای رفتار خشن کی کاوس با وی»، «پوزش خواهی کی کاوس از رستم به دلیل تندخویی»، «پوزش خواهی رستم از گشتاسب برای کشتن اسفندیار»، و «پوزش خواهی شاه کابل از رستم برای توهین به او و برادرش» بررسی می شود. در هر گفتار ابتدا بافت کلامی بررسی و ضمن اشاره به موضوع اصلی هر گفتار، به جایگاه گوینده و مخاطب و نیز شیوه ابراز پژوهش خواهی نیز اشاره می گردد. ذکر جایگاه گوینده و مخاطب به این دلیل اهمیت دارد که روشن شود موقعیت آنها چه نقشی در شیوه بیان پژوهش خواهی دارد.

۱-۲ پوزش خواهی سلم و تور از فریدون

فریدون کل سرزمین ها را بین سه پسر خود تقسیم می کند. روم را به سلم می دهد، خاور را به تور و ایران را به ایرج. سلم و تور به ایرج رشک می ورزند و او را می کشند. منوچهر، نتیجه فریدون، به خون خواهی پدربزرگش برمی خیزد و چون سلم و تور دلاوری منوچهر و سپاهیان را می بیند و خود را آماده مقابله با آنان نمی داند، پیکی چرب زبان به سوی فریدون می فرستند و از کرده خود پژوهش خواهی می کنند. در این داستان سلم و تور در حال شکست از سپاه ایران هستند و با پژوهش خواهی دروغین قصد دارند منوچهر، نوه فریدون، را نزد خود بیاورند و او را نیز بکشند. در این داستان جایگاه گویندگان یعنی سلم و طور از مخاطب پایین تر است. جدول ۱ چینش متنی این گفتار را نشان می دهد.

جدول ۱: چینش متنی پژوهش خواهی سلم و تور از فریدون

گام ۱: ستایش	که جاوید باد آفریدون گرد سرش سبز باد و تنش آرمند	که فر کیی ایزد او را سپرد میش برگزشته ز چرخ بلند
--------------	---	---

گام ۲: زمينه چيني	اظهار شرمندگي	بگو ک «آن دو بدخواه بيدادگر پشيمان شده، داغدل، پرگناه پيامي گذارم ز هر دو رهي ازيرا که خود چشم ايشان نبود چه گفتند دانندگان خرد بماند به تيمار، دل پر ز درد	پر از آب ديده ز شرم پدر همي سوي پوزش نيابند راه بدين بُرزدرگاه شاهنشهي که گفتارشان کس بيارد شنود که هر کس که بد کرد کيفر برد! چو ما مانده ايم، اي شه زامرد
	بهانه تراشي	نيسته چنين بودمان از بوش هزير جهانسوز و نراژدها و ديگر که بي پاک و ناپاکديو به ما بر چنان چيره شد رای او	به رسم بوش اندر آمد روش ز دام قضا هم نيابد رها ببرد ز دل ترس گيهان خديو که مغز دو فرزانه شد جای او
گام ۳: پوزش خواهي	پوزش خواهي	همي چشم داريم از آن تاجور	که بخشايش آرد به ما بر مگر
	بهانه تراشي	اگرچه بزرگ است ما را گناه و ديگر بهانه، سپهر بلند سيم، ديو کامد ميان چون نوند	به بي دانشي بر نهاد پيشگاه که گاهي پناهست و گاهي گزند ميان بسته دارد ز بهر گزند
	پوزش خواهي	اگر پادشا را سر از کين ما	شود پاک، روشن شود دين ما
چبران	چبران	منوچهر را با سپاهي گران بدان تا چو بنده به پيشش به پای مگر کان درختي که از کين برست بيويم تا آب و رنجش دهيم	فرستد به نزديک خواهشگران بباشيم جاويد، اين است رای بدآب دو ديده توانيم شست چو تازه شود، تاج و گنجش دهيم (فردوسي، ۱۳۹۴، جلد ۱: ۷۶)

در اين گفتار، سلم و تور براي پوزش خواهي از پدرشان، فريدون، براي خطاي بزرگي که در گذشته مرتکب شده اند، پيکي چرب زبان و دانا برمي گزينند و از او مي خواهند به

نزد پدرشان برود و پیام پوزش خواهی آنان را برساند. متن این پوزش خواهی در ۲۱ بیت است که در جدول ۱ در چهار گام «ستایش مخاطب»، «زمینه چینی»، «پوزش خواهی» و «جبران» تقسیم شده است. سلم و تور سخن خود را با ستایش و دعای مخاطب در گام یک و از زبان خود آغاز می کنند. گام «زمینه چینی» شامل دو گامک «اظهار شرمندگی» و «بهانه تراشی» است. در گامک نخست «زمینه چینی»، سلم و تور اظهار شرمندگی می کنند و از کشتن ایرج خود را اندوهگین نشان می دهند و دلیل فرستادن پیک برای پوزش خواهی را شرح می دهند. اما در گامک بعدی یعنی «بهانه تراشی» خود را مقصر کشتن برادرشان نمی دانند و آن را نوشته سرنوشت عنوان می کنند و نیز نیرنگ دیو که آنها را فریفته است، گام سه یا «پوزش خواهی»، که گام اصلی این متن است، به ترتیب شامل سه گامک «پوزش خواهی»، «بهانه تراشی»، و «پوزش خواهی» است. آنها دوباره در گامک «بهانه تراشی» خود را از این گناه بری می دانند و دلیل آن را فریکاری دیو مطرح می کنند. در دو گامک «پوزش خواهی»، سلم و تور پدر خود را خطاب مستقیم قرار نمی دهند و درخواست خود را از «آن تاجور» و «پادشاه» می خواهند و با توجه به اینکه فریدون پادشاه دین داری است، اینگونه بیان می کنند که اگر از گناه آنها بگذرد، راه دین برایشان روشن خواهد شد. در گام پایانی، «جبران»، سلم و تور تعهد می کنند که برای جبران ازین پس از منوچهر شاه، جانشین فریدون، پشتیبانی و او را یاری کنند؛ همان خواسته ای که پیش تر فریدون از آنها خواسته بود در حق ایرج انجام دهند.

آنچه در چینش این پوزش خواهی قابل توجه است، بهانه تراشی های سلم و تور است که در دو گامک متفاوت و در دو جای گفتار می آید؛ یک بار در گام زمینه چینی و بار دیگر در میانه گام پوزش خواهی که ۳۳ درصد متن اختصاص به این گامک دارد که نسبت به دیگر گامک ها دارای بیشترین بسامد است. این مسئله می تواند نشان دهنده تأکیدشان بر بی گناهی خود و تأثیر سرنوشت در مرگ ایرج باشد. سلم و تور باید اعتماد از دست رفته خود را نزد پدر باز یابند تا به آنها اعتماد کند و بپذیرد که منوچهر شاه را نزد آنها بفرستد. جدول ۲ خلاصه چینش متنی پوزش خواهی سلم و تور از فریدون را نشان می دهد.

جدول ۲: خلاصه چینش متنی پوزش خواهی سلم و تور از فریدون

گام‌ها	گام‌ها	بیت‌ها	درصد
گام ۱: ستایش	ستایش و دعای مخاطب	۲	۱۰
گام ۲: زمینه‌چینی	اظهار شرمندگی	۶	۲۹
	بهبانہ تراشی/سرنوشت، فریب دیو	۴	۱۹
گام ۳: پوزش خواهی	پوزش خواهی	۱	۵
	بهبانہ تراشی/سرنوشت/فریب دیو	۳	۱۴
	پوزش خواهی	۱	۵
گام ۴: جبران	حمایت از جانشین فریدون	۴	

۲-۲ پوزش خواهی پهلوانان از رستم از طرف کی کاوس

گودرز به کی کاوس خبر می‌دهد که سهراب از توران به ایران حمله کرده است و به جز رستم کسی توان رویارویی با او را ندارد. کی کاوس هراسان می‌شود و گیو را به زابل می‌فرستد تا به رستم خبر دهد و بی‌درنگ او را با خود بیاورد. رستم این سخن کاوس را جدی نمی‌گیرد و چند روزی خوشگذرانی می‌کند و روز چهارم با ابراز نگرانی گیو به راه می‌افتد و نزد کاوس شاه می‌آید. شاه از این رفتار رستم خشمگین می‌شود و با او پرخاش می‌کند و به طوس می‌گوید او را بر دار بیاویزد. رستم با خشم دربار را ترک می‌کند. پس از قهر رستم از دربار کی کاوس، به دلیل رفتار تندخویانه وی، پهلوانان نزد رستم می‌روند و ضمن دلجویی از او، از رفتار کی کاوس پوزش خواهی می‌کنند و از او می‌خواهند که برگردد و تلاش می‌کنند که او را راضی کنند که به جنگ با سهراب برود، زیرا از سهراب و خطرش برای ایران بسیار می‌ترسند. در این گفتار که به صورت شفاهی بیان می‌شود، جایگاه مخاطب بالاتر از گویندگان است. جدول ۳ چینش متنی این گفتار را نشان می‌دهد.

جدول ۳: چینه‌ی متنی پژوهش خواهی پهلوانان از رستم

<p>گام ۱: ستایش رستم</p>	<p>ستایش گرفتند بر پهلوان جهان سربسر زیر پای تو باد که جاوید بادی و روشن روان همیشه سر تخت جای تو باد</p>
<p>گام ۲: بهانه تراشی بیان تندخویی کی کاوس</p>	<p>تو دانی که کاوس را مغز نیست بجوشد همانگه پشیمان شود به تندی سخن گفتنش نغز نیست به خوبی ز سر باز پیمان شود</p>
<p>نیاز ایران به او</p>	<p>تهمتن گر آزرده باشد ز شاه هر ایرانیان را نباشد گناه</p>
<p>گام ۳: پژوهش خواهی اظهار پشیمانی از سوی شاه</p>	<p>هم او زان سخن‌ها پشیمان شده‌ست ز تندی بخاید همی پشت دست (فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۷۶)</p>

در این گفتار پهلوانان می‌دانند که فقط رستم از پس سهراب بر می‌آید و از رفتار بی‌خردانه کی کاوس نیز عصبانی هستند. بنابراین نیازمندانه نزد او آمده‌اند و با پوزش‌خواهی از رستم می‌خواهند او را به دربار برگردانند. جایگاه مخاطب یعنی رستم در این گفتار بالاتر از گویندگان است. گام آغازین با ستایش رستم شروع می‌شود. در گام بعدی که گام «پهانه‌تراشی» است و شامل دو گامک «بیان تندخویی کی کاوس» و «نیاز ایران به رستم» می‌شود، پهلوانان نخست به تندخویی آنی کی کاوس و زودپشیمانی او اشاره می‌کنند و سپس از نیاز ایرانیان به او سخن می‌گویند و در گام نهایی که «پوزش‌خواهی» است، اظهار پشیمانی شاه را بیان می‌کنند، اما به‌صورت مستقیم کلام عذرخواهی را بر زبان نمی‌آورند. جدول ۴ خلاصه چینش متنی این گفتار را نشان می‌دهد.

جدول ۴: خلاصه چینش متنی پوزش‌خواهی پهلوانان از رستم برای رفتار نامناسب کی کاوس

گام‌ها	گامک‌ها	درصد
گام ۱: ستایش	ستایش مخاطب/رستم	۳۳
گام ۲: زمینه‌چینی	تندخویی کی کاوس	۳۳
	نیاز ایرانیان به او	۱۷
گام ۳: پوزش‌خواهی	اعلام پشیمانی شاه	۱۷

در این گفتار نام کی کاوس در نقش فاعل در ۵ جای متن حذف شده است. رستم از حرف تندخویانه و تهدیدآمیز کی کاوس قهر کرده و پهلوانان که برای دلجویی و پوزش‌خواهی از طرف کاوس نزد او آمده‌اند، تا حد امکان می‌کوشند نام کی کاوس را بر زبان نیاورند تا خشم شاه را بی‌اهمیت جلوه دهند و نیز خشم رستم را برنینگیزند.

۳-۲ پوزش‌خواهی کی کاوس از رستم

پس از پوزش‌خواهی پهلوانان از رستم به دلیل رفتارهای تهدیدآمیز کی کاوس، رستم به دربار بازمی‌گردد و کی کاوس تحت تأثیر صحبت‌های گودرز، از رستم به دلیل رفتار پرخاشگرانه خود پوزش‌خواهی می‌کند، زیرا فقط رستم توان مقابله با سهراب را دارد

و کی کاوس به او نیاز دارد. در این گفتار جایگاه گوینده از مخاطب بالاتر است. جدول ۵ چینش متنی این گفتار را نشان می‌دهد.

جدول ۵: چینش متنی پوزش خواهی کی کاوس از رستم

گام ۱: پوزش خواهی	پوزش خواهی	چن از دور شد، شاه بر پای خاست بسی پوزش اندر گذشته بخواست
گام ۲: بهانه تراشی	ترس از سهراب	«که تندی مرا گوهرست و سرشت چنان رست باید که یزدان بکشت و زین ناسگالیده بدخواه نو لحم گشت باریک چون ماه نو بدین چاره جستن تو را خواستم چو دیر آمدی تیزی آراستم» (فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱، ۲۷۷)

در این متن که به صورت شفاهی و رودرو بیان شده است، کی کاوس که از نظر موقعیت اجتماعی در جایگاهی بالاتر از مخاطب (رستم) قرار دارد، بسیار مختصر و در دو گام و چهار بیت از رستم پوزش خواهی می‌کند. در گام اول، در یک بیت، پوزش خواهی را مطرح می‌کند و در گام دوم، در سه بیت، برای اشتباهش دلیل و بهانه می‌آورد که در یک بیت، بدخویی سرشتی خود را دلیل می‌آورد که از سوی یزدان است و چاره‌ای برای آن نیست و در دو بیت بعدی، ترس از سهراب و جنگاوری او را سبب خشمش در واکنش به تأخیر رستم برمی‌شمرد. آنچه در این گفتار قابل توجه است، کوتاهی متن و نیز این است که کی کاوس ابتدا از رستم پوزش خواهی می‌کند و سپس بهانه می‌آورد و دلیل اشتباه خود را مطرح می‌کند. البته در بیت ابتدایی، فردوسی پوزش خواهی را از زبان راوی مطرح می‌کند و کلام کی کاوس را از بخش بهانه تراشی شروع می‌کند. همچنین چون پوزش خواهی رودروست، فردوسی به وضعیت گوینده نیز اشاره می‌کند. اینکه کاوس شاه به محض دیدن رستم از

جایش برمی‌خیزد و از قید «بسی» برای پوزش‌خواهی استفاده می‌کند؛ «بسی پوزش اندر گذشته بخواست». جدول ۶ خلاصهٔ چینش متنی این متن را نشان می‌دهد.

جدول ۶: خلاصهٔ چینش متنی پوزش‌خواهی کی کاوس از رستم

	گام‌ها	گام‌ها
۱	پوزش‌خواهی	گام ۱: پوزش‌خواهی
۱	ذاتی بودن تندخویی	گام ۲: بهانه‌تراشی و توجیه
۲	ترس از سهراب	

باتوجه به بافت کلامی، ترس از سهراب یعنی گامک سوم را می‌توان دلیل و انگیزه این پوزش‌خواهی ذکر کرد. به عبارتی احساس ترس و نیاز به قدرت رستم سبب این پوزش‌خواهی است.

۲-۴ پوزش‌خواهی رستم از گشتاسب برای قتل اسفندیار

اسفندیار بنابر وعده‌های پدر، خواهان تاج و تخت گشتاسب‌شاه است، اما پدرش برای اینکه پادشاهی را به او نهد، با مشورت جاماسب از اسفندیار می‌خواهد که به زابل برود و رستم را که از خدمت او سرباز زده است، دست‌وپا بسته نزدش بیاورد. اسفندیار به طمع تاج و تخت و برخلاف میل باطنی‌اش نزد رستم می‌رود تا فرمان پدر را اجرا کند، اما بین آنها جنگ درمی‌گیرد و رستم با روشی که سیمرغ به او یاد داده است، اسفندیار را می‌کشد. بعدها رستم نامه‌ای به گشتاسب می‌نویسد و ضمن حمایت از جانشین اسفندیار رفتار خود را توجیه می‌کند. در این گفتار جایگاه مخاطب بالاتر از گوینده است. جدول ۷ چینش متنی این گفتار و جدول ۸ خلاصهٔ آن را نشان می‌دهد.

جدول ۷: چینش متنی پوزش خواهی رستم از گشتاسب

<p>یکی نامه بنیشت رستم به درد همه کار فرزند او یاد کرد</p>		<p>توصیف وضعیت</p>
<p>سر نامه کرد «آفرین از نخست بر آن کس که کینه نه بودش نه جست»</p>	<p>ستایش خدا</p>	<p>گام ۱: ستایش</p>
<p>دگر گفت «بزدان گوی منست پشوتن بدین رهنمای منست که من چند گفتم به اسپندیار مگر کم کند کینه و کارزار سپردم بدو کشور و گنج خویش گزیدم ز هر گونه‌یی رنج خویش</p>	<p>کینه‌ورزی اسپندیار</p>	<p>گام ۲: بهانه تراشی</p>
<p>زمانش چنین بود بنگشاد چهر مرا دل پر از درد و سر پر ز مهر بدین گونه بود گردش آسمان بسنده نباشد کسی با زمان</p>	<p>سرنوشت</p>	
<p>کنون این جهانجوی نزد منست که فرخ‌تر از اورمزد منست! هنرهای شاهانش آموختم از اندرز فام خرد توختم</p>	<p>تعریف از جانشین</p>	<p>گام ۳: جبران</p>
<p>چو پیمان کند شاه پوزش‌پذیر کزین پس نیندیشد از کار تیر نهان من و جان من پیش اوست اگر گنج و تاجست، اگر مغز و پوست!» (فردوسی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۹۹)</p>	<p>دل‌سپردگی و بندگی</p>	

این گفتار که به‌صورت نامه است، در سه گام اصلی «ستایش»، «بهانه‌تراشی» و

«جبران» نوشته شده است. رستم گفتار خود را با ستایش خداوند آغاز می‌کند و در گام بعدی که شامل دو گامک می‌شود، دلیل کار خود را با قسم به نام یزدان و شاهدآوری پشتون مطرح می‌کند که قصد جنگ با اسفندیار را نداشته و او را چندین بار نصیحت کرده که دست از جنگ‌افروزی بردارد. رستم کینه‌توزی اسفندیار و سرنوشتش را دلیل مرگ او اعلام می‌کند.

جدول ۸: خلاصهٔ چینش متنی گفتار پوزش‌خواهی رستم از گشتاسب

گام‌ها	گامک‌ها	بیت‌ها	درصد
گام ۱: ستایش	ستایش خدا	۱	۱۰
گام ۲: بهانه‌تراشی	کینه‌توزی اسفندیار	۳	۳۰
	سرنوشت اسفندیار	۲	۲۰
گام ۳: جبران	تعریف از جانشین شاه	۲	۲۰
	دلسپردگی به جانشین گشتاسب	۲	۲۰

در این گفتار فردوسی ۳۰ درصد متن را به مسئلهٔ کینه‌توزی و لجاجت اسفندیار در جنگ اختصاص می‌دهد و آن را هم از سرنوشت می‌داند و در یک عبارت رستم از این موضوع احساس ناراحتی می‌کند «مرا دل پر از درد و سر پر ز مهر» و بدون اینکه به‌صورت مستقیم کلامی را برای پوزش‌خواهی بگوید، در گام بعدی پشتیبانی خود را از جانشین دیگر شاه اعلام می‌کند تا بدین‌وسیله هم به‌نوعی پوزش‌خواهی کرده باشد و هم خطر گشتاسب را نسبت به خود از بین ببرد. در این گفتار مرجع اغلب ارجاعات شخصی خود رستم است.

۲-۵ پوزش‌خواهی شاه کابل از رستم برای سخنان اهانت‌آمیز خود

زال از کنیزش صاحب‌پسری به نام شغاد می‌شود. او با دختر شاه کابل ازدواج می‌کند، اما چون رستم همچنان از شاه کابل باژ می‌ستاند، شغاد به او کینه می‌ورزد و با همراهی شاه کابل نیرنگ به کار می‌برند که رستم را نابود کنند. شاه کابل و شغاد در جمعی دعوایی صوری به راه می‌اندازند و شاه کابل به نژاد شغاد و زال و رستم توهین می‌کند.

شغاد برای دادخواهی پیش رستم می‌رود و از شاه کابل گلایه می‌کند. رستم برای حمایت از شغاد نزد شاه کابل می‌آید. شاه کابل بنا به سفارش شغاد ابتدا از رستم پوزش خواهی می‌کند، اما درواقع با همکاری شغاد نقشه کشیده‌اند که رستم را به کابل بکشانند و او را بکشند. در این گفتار که شفاهی بیان می‌شود، جایگاه مخاطب بالاتر از گوینده است. جدول ۹ چنین متنی این گفتار را نشان می‌دهد.

جدول ۹: چیش متنی گفتار پوزش خواهی شاه کابل از رستم

پوزش خواهی توصیف وضعیت و حالت	
گام ۱: بهانه‌تراشی	<p>سپهدار کاول بیامد ز شهر چو چشمش به روی تهمتن رسید ز سر شاره هندوی برگرفت همان موزه از پای بیرون کشید دو رخ را به خاک سیه برنهاد</p> <p>زوان پر سخن، دل پر از کین و زهر پیاده شد از اسپ کو را بدید برهنه شد و دست بر سر گرفت به زاری به مژگان ز دل خون کشید همی کرد پوزش ز کار شغاد</p>
گام ۲: پوزش خواهی	<p>که «گر مست شد بنده از بیهشی نمود اندر آن بیهشی سرکشی</p> <p>سزد گر بیکشی گناه مرا کنی تازه آیین و راه مرا»</p>

همی رفت پیشش برهنه دو پای سری پر زکینه دلی پر ز رای!
(فردوسی، ۱۳۹۴، جلد ۳: ۲۰۸)

بخش‌هایی که در جدول ۹ با رنگ آبی هایلایت شده‌اند، در اصل جزء گفتار شاه کابل نیستند، اما از آنجاکه نشانگر وضیت رفتاری شاه کابل در برابر رستم است، در این جدول گنجانده شده است. به نظر می‌آید فردوسی به این وسیله شخصیت رستم را به گونه‌ای معرفی کرده که عناصر رفتاری بیش از گفتار بر او تأثیر می‌گذارد و یا اینکه رستم به قدری زیرک است که بیان زیاد از حد پوزش‌خواهی در کلام سبب می‌شود به نقشه و فریب آنها پی ببرد.

جدول ۱۰: خلاصهٔ چینش متنی گفتار پوزش‌خواهی شاه کابل از رستم

گام‌ها	بیت‌ها	درصدها
گام ۱: بهانه‌تراشی	۱	۵۰
گام ۲: پوزش‌خواهی	۱	۵۰

فردوسی این پوزش‌خواهی را در موجزترین حد یعنی یک بیت در گام بهانه‌تراشی و یک بیت در گام پوزش‌خواهی ذکر کرده و پس از گام پوزش‌خواهی نیز بیتی در توصیف رفتار شاه کابل آورده است. همان‌طور که جدول ۹ نشان می‌دهد، اگر بخش توصیف وضیت شاه کابل را هم در کنار گفتارش در نظر بگیریم، حدود ۷۴ درصد متن به توصیف وضیت پوزش‌خواه اختصاص دارد که ۶۲ درصد بیش از گفتار پوزش‌خواهی و ۱۲ درصد پس از آن است. در این گفتار فریبکارانه شاه کابل به صورت مستقیم از رستم درخواست بخشش می‌کند.

نتیجه گیری

در این پژوهش، چینش و ساختار متنی پنج گفتار پژوهش خواهی در بافت های مختلف داستانی شاهنامه به شیوه کیفی بررسی شد. اگرچه هر کدام از گفتارها دارای چینش و ساختار ویژه ای هستند که موضوع پژوهش خواهی، بافت و موقعیت اجتماعی گوینده و مخاطب در آنها نقش تعیین کننده ای دارند، می توان در همه آنها اشتراکاتی را یافت که ساختار اصلی گفتار پژوهش خواهی را مشخص می کند. این اشتراکات در گام های «زمینه چینی/ بهانه تراشی» و «پوزش خواهی» دیده می شود و در برخی گفتارها هم گام های «ستایش» و «جبران» وجود دارد. در دو گفتاری که دلیل پژوهش خواهی کشتن پسران شاه بوده است (کشتن ایرج توسط برادران و کشتن اسفندیار توسط رستم) تعداد بیت ها طولانی تر است و گام جبران نیز در این دو گفتار وجود دارد.

از این پنج گفتار، چهار گفتار به صورت شفاهی و فقط یک گفتار به صورت نامه بوده است که مربوط به نامه رستم به گشتاسب است. در این نامه مسئله جالب توجه شروع نامه با ستایش خداوند است. نوع گفتار رستم با بقیه گفتارها تفاوت شاخصی دارد. در دو گفتار دیگر که گام ستایش وجود دارد، مخاطب ستایش می شود اما رستم مخاطب (گرشاسب) را نمی ستاید و کلام خود را با ستایش خداوند آغاز می کند. نکته متمایز دیگر این گفتار این است که رستم نه خود را سرزنش می کند و نه عبارتی را برای پژوهش خواهی به زبان می آورد. فقط در سخن پایانی پشتیبانی و حمایت خود را از شاهزاده و شاه جدید اعلام می کند. در حالی که در چهار گفتار دیگر گامی و عبارتهایی برای پژوهش خواهی وجود دارد و نیز در گام بهانه تراشی فقط کینه توزی و سرنوشت اسفندیار را دلیل مرگ او می داند و از جانب خود مشکلی را مطرح نمی کند. در گفتار پژوهش خواهی سلم و تور از فریدون که دلیل پژوهش خواهی کشتن ایرج است، آنها نیز سرنوشت را علت اصلی بیان می کنند که چاره ای از آن نیست، اما اشاره می کنند که دیو نیز در این میان نقش داشته و آنها را وسوسه کرده و فرییش را خورده اند، هر چند این مسئله را هم ناشی از سرنوشت می دانند.

در پژوهش خواهی کی کاوس از رستم که تنها گفتار مربوط به پژوهش خواهی فردی با جایگاه بالاتر از جایگاه پایین تر است، نوع چینش با بقیه گفتارها تفاوت دارد. کی کاوس ابتدا پژوهش خواهی می کند و سپس دلیل خشمگینی و پرخاش خود را بیان می کند. در

چهار گفتار دیگر ابتدا گام زمینه‌چینی می‌آید و سپس پوزش خواهی (به‌جز پوزش خواهی رستم از گشتاسب که گام پوزش خواهی ندارد) مطرح می‌شود. با توجه به این گفتار به‌نظر می‌آید در گفتار پوزش خواهی چنانچه جایگاه گوینده یا پوزش‌خواه بالاتر از مخاطب باشد، ابتدا پوزش خواهی مطرح می‌شود، سپس دلیل و بهانه آن بیان می‌گردد در حالی که در پوزش خواهی فروتر از فراتر ابتدا بهانه‌تراشی می‌آید سپس پوزش خواهی. البته ممکن است عجل بودن شخصیت کی‌کاوس هم دلیل این مسئله باشد. گفتنی است تحلیل‌های مطرح‌شده در بخش نتیجه‌گیری صرفاً براساس این چند گفتار بررسی شده است و برای تعمیم آن به کل شاهنامه و یا بیش از آن، نیاز به نمونه‌های گسترده‌تری است و این پژوهش کوشیده است الگویی را برای چنین مطالعاتی ارائه کند.

در پوزش خواهی شاه کابل از رستم که پوششی فریکارانه برای کشتن رستم است، با کمترین تعداد بیت‌ها نسبت به گفتارهای دیگر مواجه هستیم (دو بیت) و فردوسی بیشتر وضعیت رفتاری پوزش‌خواه را توصیف کرده و نسبتاً بیت‌های زیادی را به آن اختصاص داده است که برای این مسئله می‌توان دو دلیل احتمالی بیان کرد: از دیدگاه فردوسی برای فریفتن مخاطب زیرک (که در اینجا رستم است) هرچه کلام کمتر باشد، احتمال آشکار شدن نیرنگ کمتر است و دیگر اینکه از دیدگاه فردوسی شخصیت رستم به گونه‌ای است که نوع رفتار و حرکات بر او تأثیر بیشتری می‌گذارد تا کلام و گفتار که عامل این مسئله را نیز می‌توان حضور پی‌درپی رستم در میدان‌های جنگی دانست که در حین نبرد تن‌به‌تن توجه به حالات حریف اهمیت زیادی دارد و اغلب در آنجا کمتر کلامی ردوبدل می‌شود.

در گفتاری که هدف پوزش خواهی فریب مخاطب و جایگاه گوینده پایین‌تر از مخاطب بوده (پوزش خواهی شاه کابل از رستم)، حرف ربط شرطی زیاد به‌کار رفته است. در گفتاری که کی‌کاوس از رستم پوزش خواهی کرده، تعداد بیت‌ها کم است و در همین تعداد محدود بیت‌ها کی‌کاوس از حروف ربط سببی زیاد استفاده کرده است. در پوزش خواهی سلم و تور از فریدون که جایگاه گوینده پایین‌تر از مخاطب است، و هدف اصلی گویندگان فریب مخاطب است، ارجاع به خود زیاد دیده می‌شود. در پوزش خواهی پهلوانان از رستم حروف ربط توضیحی بیشتر از بقیه دیده می‌شود.

در این چند گفتار، چهار گفتار به‌صورت شفاهی و فقط یک مورد به‌صورت نامه

بیان شده است. به نظر می‌رسد نوع رفتار و شیوه بیان در تأثیرگذاری گفتار پژوهش خواهی اهمیت داشته است، زیرا حتی وقتی سلم و تور قصد پژوهش خواهی از فریدون را دارند، پیکی چرب‌زبان را می‌فرستند تا پیغام آنها را به صورت شفاهی بیان کند. در پژوهش خواهی شاه کابل هم فردوسی چندین بیت را به توصیف شیوه رفتاری شاه کابل در مقابل رستم اختصاص می‌دهد. در گفتارهایی که دلیل اشتباه بزرگی (کشتن) بوده، شیوه گفتار رودرو صورت نگرفته و با نامه و پیغام فرستاده شده است.

در چهار گفتار بررسی شده شاهد اهداف ثانویه‌ای از پژوهش خواهی هستیم. در پژوهش خواهی سلم و تور از فریدون و در پژوهش خواهی شاه کابل از رستم، هدف اصلی از گفتار پژوهش خواهی فریب مخاطب است. در واقع گویندگان در این دو گفتار سعی دارند با استفاده از پژوهش خواهی نظر مثبت مخاطب را جلب کنند و در پس پرده به اهداف خود که کشتن منوچهر و رستم است، دست یابند. در دو گفتار پژوهش خواهی کی کاوس از رستم و پهلوانان از رستم نیز دلیل اصلی پژوهش خواهی احساس نیازی است که به رستم برای جنگ با سهراب وجود دارد. کی کاوس و پهلوانانش به دلیل ترس شدیدی که از شکست از سهراب دارند و هیچ‌کدام نیز توان مقابله با او را ندارند، با پژوهش خواهی از رستم می‌کوشند نظر موافق او را جلب کنند.

همان‌طور که ملاحظه شد، هر یک از گفتارهای پژوهش خواهی باتوجه به اهدافی که دنبال می‌کردند، در سطوح مختلف زبان به گونه‌ای خاص جلوه‌گر شدند که در این پژوهش در سطح ساختاری و چینش متن مورد بررسی قرار گرفت و روشن شد که جایگاه اجتماعی دوطرف و مسائل فرهنگی جاری نقش مهمی در چگونگی چینش این نوع گفتار و نیز ایجاز یا اطناب آن دارد. باید توجه داشت که معمولاً هیچ دو گفتاری را نمی‌توان یافت که ساختار کاملاً مشابهی داشته باشند، زیرا موقعیت‌های واقعی که سبب پیدایش گفتارها هستند، تفاوت دارند. انسان‌ها برحسب تجربه اجتماعی و زیستی خود اختلاف موقعیت‌ها را درک می‌کنند و رفتار زبانی مناسب آن را به کار می‌گیرند. بنابراین لازمه بررسی زبان، در نظر داشتن بافت تعامل و تأثیر آن بر تولید و درک زبان است. بافت موقعیت تأثیر زیادی روی انتخاب‌های افراد در سطوح مختلف متن دارد، طوری که نوع انتخاب‌های زبانی و نیز چینش و آرایش بخش‌های یک متن و نوع توالی آنها روابط معنایی ویژه‌ای می‌آفریند که بر دریافت و درک مخاطب از متن نیز تأثیر زیادی می‌گذارد. بافت موقعیت شامل دانش

فرهنگی و اجتماعی ملتهاست و ادبیات که ابزار اصلی آن زبان است، بستری مناسب برای انتقال دانش فرهنگی به دیگر نسل‌ها و فرهنگ‌هاست.

بررسی و تحلیل این نوع پژوهش‌های زبانی علاوه بر شناسایی ساختار انواع گفتارها می‌تواند زمینه‌ای برای شناخت هویت فرهنگی و نیز شناسایی اهداف ثانویه در گفتار ایرانیان و نیز نشانگر پیچیدگی روابط در تعامل بین آنها باشد. مسائلی که جزء دانش فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی به‌شمار می‌رود و فرد ایرانی با آگاهی از آنها می‌تواند تعامل موفقی با دیگران داشته باشد. هویت فرهنگی امری چندوجهی است که اغلب افراد با بودن در اجتماع و تجربه زیسته آن را می‌آموزند، اما خواندن داستان‌ها و متون ارزشمند ادبی می‌تواند این تجربه ارزشمند را به طریقی ساده‌تر در اختیار افراد قرار دهد که علاوه بر شناسایی گذشته فرهنگی زمینه‌ای را برای شناخت و زیست بهتر در جامعه فراهم می‌کند.

منابع

- رضایی، حدائق (۱۳۹۹). عذرخواهی یا عدم عذرخواهی: رویکردی بینا حوزه‌ای به تحلیل کلام عذرخواهی‌های رسمی در رسانه‌های ایران. *پژوهش‌های زبانی*، ۱۱ (۲)، ۷۶-۹۴.
- زندى، بهمن و امانى، مریم (۱۳۹۵). راهبردهای کنش گفتاری عذرخواهی در گویش بختیاری از دیدگاه زبان‌شناسی اجتماعی. *فصلنامه مطالعات زبان‌ها و گویش‌های غرب ایران*، ۳ (۱۴)، ۱۰۳-۱۲۱.
- ساسانی، فرهاد و یزدانی، نسترن (۱۳۹۲). بررسی تأثیر چینش سازه‌های متن بر کنش کلامی کلان در گفت‌وگوهای روزمره. *مجموعه مقالات سومین هم‌اندیشی زبان‌شناسی و مطالعات بینارشته‌ای: مطالعات اجتماعی و فرهنگی زبان*، به کوشش فرهاد ساسانی، تهران: نشر نویسه فارسی.
- ساسانی، فرهاد و حسینی، نینا (۱۳۹۵). بررسی متن التماس‌نامه‌های برگه‌های امتحانی: مطالعه گام‌ها و گامک‌ها. *جستارهای زبانی*، ۷ (۴)، ۱۰۴-۱۲۳.
- سرامی، قدمعلی (۱۳۷۳). *از رنگ گل تا رنج خار، شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- صادقی، محمدرضا (۱۳۸۷). *بررسی مقابله‌ای کنش گفتاری معذرت‌خواهی در زبان آموزان فارسی و کردی با ساختار مشابه در انگلیسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد آموزش زبان، دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه اصفهان.

شققى، مريم و تميم‌دارى، احمد (۱۳۹۳). بررسى مشخصه‌هاى کنش گفتارى معذرت‌خواهى با مخاطب خداوند در زبان‌هاى فارسى و روسى. جستارهاى زبانى، ۵ (۲۶)، ۲۸۵-۳۰۴.
 فردوسى، ابوالقاسم (۱۳۹۴). شاهنامه. تصحيح جلال خالقي مطلق، تهران: سخن.
 هليدى، مايكل و حسن، رقيه (۱۳۹۳). زبان، بافت و متن. ترجمه محسن نوبخت، تهران: سپاهرود.

Biber, D. U, Connor and T.A. Upton (2007). *Discourse on the Move: Using Corpus Analysis to Describe Discourse Structure*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Blum-Kulka, S. (1982). Learning how to say what you mean in a second language: A study of the speech act performance of learners of Hebrew as a second language. *Appl. Linguist*, 3, 29-59.

Brown, P. & S. C. Levinson (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. New York: Cambridge University Press.

García, C. (1989). *Apologizing in English: Politeness strategies used by native and non-native speakers*. *Multilingua*, 8, 3-20.

Halliday, M. and Hasan, R. (1985). *Language, Context and Text: Aspect of Language in a Social Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University.

Hasan, R. (1989). *The structure of the text*, in M.A. K. Haliday and R. Hasan, *Language, Context and Text: Aspect of Language in a Social Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University.

Lakoff, R., (2015). *Nine ways of looking at apologies*. In *Schiffrin Deborah*. Tannen Deborah & Hamilton Heidi (eds.). *The handbook of discourse analysis*, Oxford: Bloomsbury Publishing Plc.

Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. New York: Longman.

Meier, Ardith J. (1992). *A socio-pragmatic contrastive study of repair work in Austrian German and American English*. Doctoral Thesis. University of Vienna.

Olshtain, E. (1989). Apologies across languages. In: S. Blum-Kulka, J. House & G.

Kasper (Eds.), *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*, (pp. 155-173). Norwood, New Jersey: Ablex

Shariati, M. & F. Chamani (2010). Apology strategies in Persian. *Journal of Pragmatics*, 42 (6), June 2010, 1689-1699

Swales, J. M. (1981). Genre and engagement. *revue belge de philologie et d'histoire*. 71. 689-698

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی